

การสื่อสารแบบมีส่วนร่วม: กลไกในขับเคลื่อนแนวคิด
สู่การปฏิบัติภายใต้กระบวนการพัฒนาแบบทางเลือก
Participatory Communication Management :
A Mechanism For The Implementation of
The Alternative Development Paradigm

พวงชมพู ไชยอาลา แสงรุ่งเรืองโรจน์¹

บทคัดย่อ

กระบวนการพัฒนาแบบทางเลือกเป็นกระบวนการที่เน้นความเป็นมนุษย์ และความหลากหลาย โดยเชื่อว่าแต่ละสังคม ต่างก็มีอัตลักษณ์และมีเส้นทางในการพัฒนาที่แตกต่างกันไป ดังนั้นการมีส่วนร่วมของประชาชนที่มีต่องานพัฒนาจึงเป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่ง อย่างไรก็ตามแนวคิดการพัฒนาแบบทางเลือกนี้มีลักษณะที่เป็นนามธรรมค่อนข้างมาก จึงอาจยากต่อการนำไปปฏิบัติ แต่ในฐานะนักสื่อสารที่เชื่อมั่นในศักยภาพของการสื่อสารที่มีต่อกระบวนการพัฒนา จึงมั่นใจว่า “การสื่อสารแบบมีส่วนร่วม” จะสามารถเป็นกลไกที่ขับเคลื่อนแนวคิดการพัฒนาแบบทางเลือกให้สามารถปฏิบัติได้จริง

อย่างไรก็ตาม “การสื่อสารแบบมีส่วนร่วม” นี้ก็มีความจำเป็นที่จะต้องมีการบริหารจัดการ เพื่อเป็นการเสริมพลังให้สามารถเป็นกลไกขับเคลื่อนแนวคิดไปสู่การปฏิบัติ ซึ่งประกอบไปด้วย 3 ขั้นตอนหลัก ได้แก่ ขั้นตอนวางแผน ขั้นตอนปฏิบัติงาน และขั้นตอนการตรวจสอบและประเมินผล ดังนี้

ขั้นตอนวางแผน นักพัฒนาจะต้องมองเห็นศักยภาพของชุมชนในการที่จะดำเนินงานพัฒนาร่วมกับตน แทนที่จะมองเห็นแต่ด้านอ่อนด้อยของชุมชนรวมทั้งการใช้กระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการที่เปิดโอกาสให้ชุมชนได้เข้ามา

¹ อาจารย์ประจำหลักสูตรนิเทศศาสตร์ สำนักวิชาเทคโนโลยีการจัดการสารสนเทศและการสื่อสาร คณะวิทยาการสารสนเทศ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

มีส่วนร่วมตั้งแต่การระบุปัญหา การค้นหาวิธีแก้ไข และการดำเนินการแก้ไข โดยนักพัฒนาอยู่ในฐานะผู้สนับสนุนกระบวนการดังกล่าว

ขั้นปฏิบัติงาน ในขั้นตอนนี้ จำเป็นต้องนำการสื่อสารแบบมีส่วนร่วมเข้ามาใช้ ทั้งในด้านการใช้การสื่อสารเพื่อชักนำให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในงานพัฒนา เช่น การใช้หอกระจายข่าวสารเป็นช่องทางเสริมสร้างความเข้าใจแก่ชุมชน อันนำมาสู่การมีส่วนร่วมในงานพัฒนา รวมถึงการเปิดโอกาสให้ชุมชนได้เข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการสื่อสารเพื่อให้ชุมชนเกิดการพัฒนา เช่น การให้ชุมชนได้เข้ามามีส่วนร่วมในการจัดรายการหอกระจายข่าว อันนำมาสู่การเสริมสร้างพลังชุมชนในที่สุด

ขั้นการตรวจสอบและการประเมินผล จำเป็นต้องให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วม เพื่อให้เกิดการตรวจสอบและประเมินผลจากสายตาของคนในชุมชน ร่วมกับนักพัฒนา การตรวจสอบและประเมินผลดังกล่าวจะทำให้ทั้งชุมชนและนักพัฒนาได้เกิดการเรียนรู้ร่วมกัน ไม่ว่าจะประสบความสำเร็จหรือความล้มเหลว อันนำไปสู่การพัฒนาศักยภาพของชุมชนในการทำงานด้านพัฒนาด้วยตนเองในที่สุด

นอกจากนั้นในการดำเนินงานทั้ง 3 ขั้นตอนนี้จำเป็นต้องใช้การสื่อสารแบบพิธีกรรม (Ritualistic Communication) เพราะเป็นการสื่อสารที่สามารถสร้างความเข้าใจร่วมกัน ไม่มีใครผูกขาดบทบาทการเป็นผู้ส่งสารหรือรับสารอย่างตายตัว แสดงให้เห็นถึงบทบาทและอำนาจในการดำเนินงานพัฒนาที่ผู้เข้าร่วมมีอย่างเท่าเทียมกัน ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดของกระบวนการทัศน์การพัฒนาแบบทางเลือกที่ให้ความสำคัญกับกระบวนการที่เป็นประชาธิปไตย

คำสำคัญ: การสื่อสารแบบมีส่วนร่วม กระบวนการทัศน์การพัฒนาแบบทางเลือก การบริหารจัดการการสื่อสารแบบมีส่วนร่วม

Abstract

Alternative development paradigm is a paradigm shift that focuses on human being and diversity. It is believed that each society is unique

and has different paths to development. The participation of the people towards the betterment of their society is extremely important. Alternative development concept is intangible, but it is difficult to be implemented. However, as a communicator, who believes that participatory communication can be the engine that translates concepts into practice.

Participatory communication must be managed properly so that it can empower concrete development in the community. Management of such communication can be divided into of three main stages such as planning monitoring, and evaluation.

Planning: It is an important and the first step in the development program. The development plan will concentrate on the potential side of the community for development instead of community weaker side. Action research was applied in terms of problem statement, solution, and implementation. Then, only the developers are in a position to support the process.

Monitoring: Participatory communication is important for this stage. This process will introduce participant to join in development by various techniques, such a broadcast tower as a way to communicate an understanding to the community. It provides opportunities for communities to participate in the communication process, for example participate in the program broadcast tower. This will lead to the empowerment of the community.

Evaluation: This process needs for community participation by human view, including community and developer. Monitoring and evaluation will enable the developer community and learning community together. The success or failure will lead to the development of communities in the development by themselves.

In order to implement these three steps, it is necessary to apply the ritualistic communication in a communication for creating a common understanding. No monopoly role is stressed as a messenger or a fixed

exposure. Demonstrates the role and authority to carry out development work and considers participants are equal. This is consistent with the concept of alternative development paradigm that emphasizes the importance of democratic processes.

Keywords: Participatory communication, alternative development paradigm, Participatory communication Management

1. กระบวนการทัศน์การพัฒนา: จากจุดเริ่มต้นถึงปัจจุบัน

จากการดำเนินงานด้านการพัฒนาที่ผ่านมา นับตั้งแต่ราวทศวรรษที่ 1960 เราสามารถที่จะแบ่งกระบวนการทัศน์ในการพัฒนาได้เป็น 3 ยุคใหญ่ (Singhal & Stapitanond, 1996: 11-25) ได้แก่

1. กระบวนการพัฒนากระแสหลัก (Dominant Paradigm)
2. กระบวนการพัฒนาแบบพึ่งพา (Dependency Paradigm)
3. กระบวนการพัฒนาแบบทางเลือก (Alternative Paradigm)

1.1 กระบวนการพัฒนากระแสหลัก (Dominant Paradigm)

เป็นกระบวนการพัฒนาที่เน้นเรื่องการพัฒนาประเทศโลกที่สาม ให้มีความทันสมัยแบบตะวันตก ซึ่งกระบวนการนี้ เป็นกระบวนการที่ถูกลำนำมาใช้เกือบทั่วโลกนับตั้งแต่ทศวรรษที่ 1960 ซึ่ง Servanes (1983, 1996, อ้างถึงในกาญจนา แก้วเทพ, 2543: 18) ได้ประมวลคุณลักษณะสำคัญของกระบวนการพัฒนากระแสหลัก ดังนี้

- 1) การพัฒนาเป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นในแต่ละสังคมอย่างเป็นเส้นตรง มีความก้าวหน้าแบบขั้นบันได (unilinear) เมื่อเกิดแล้วมีแต่ก้าวรูกไปข้างหน้า ไม่มีกระบวนการย้อนกลับ (irreversible)
- 2) การพัฒนาหมายถึงการเปลี่ยนแปลงโครงสร้าง (Structural Differentiation) และการทำหน้าที่ใหม่ๆ ของสถาบันสังคม (Functional Specialization)

3) การพัฒนาเป็นกระบวนการที่มีเป้าหมาย เพื่อสร้างความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ (Economic Growth) ด้วยการนำเทคโนโลยีที่ลงทุนสูง (Capital-intensive technology)

4) การวางแผนดำเนินการพัฒนานั้น ต้องอาศัยการวางแผนจากส่วนกลาง (Centralized planning) และกระบวนการพัฒนาทั้งหมด สามารถแบ่งออกได้เป็นขั้นๆ อย่างชัดเจน

5) สาเหตุของความด้อยพัฒนานั้นมาจากปัจจัยภายใน (Endogenous factor) เช่น การไม่รู้หนังสือ การขาดทักษะในการทำงานของประชากร ดังนั้นการพัฒนาจำเป็นต้องนำเอาปัจจัยจากภายนอก เช่น เงินทุน เทคโนโลยีที่ทันสมัย เข้ามาช่วยสนับสนุนให้เกิดความก้าวหน้าและทันสมัยในสังคม

อย่างไรก็ตามหลังจากที่ประเทศในโลกที่สามได้นำแนวคิดของกระบวนการพัฒนากระแสหลักไปใช้ กลับพบว่าผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นนั้นไม่เป็นไปตามที่คาดไว้ โดยการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นนั้นไม่ได้ถูกแบ่งสรรอย่างยุติธรรม ทำให้เกิดช่องว่างระหว่างคนจนกับคนรวยมากยิ่งขึ้น นอกจากนี้ถึงแม้จะพบว่าในสังคมจะมี “ความทันสมัย” เช่น มีถนน ไฟฟ้า น้ำประปา แต่ยังไม่มีการ “พัฒนา” สถาบันต่างๆทางสังคมติดตามมา เช่น ปัญหาการล่มสลายของสังคมชนบท หรือสถาบันครอบครัวมีความคลอนแคลน

ท่ามกลางปรากฏการณ์เหล่านี้จึงทำให้กระบวนการพัฒนาแบบกระแสหลักได้ถูกวิพากษ์วิจารณ์ในหลายประเด็น เช่น เป็นกระบวนการที่ยึดเอากรอบของชาติโตชาติหนึ่งเป็นศูนย์กลาง โดยมองข้ามความแตกต่างที่หลากหลายระหว่างประเทศต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นทรัพยากรธรรมชาติ หรือวัฒนธรรม รวมถึงเป็นการใช้กรอบวิธีคิดแบบคู่ตรงข้าม (binary oppositions) ที่มีอยู่ว่าสิ่งที่ประเทศที่พัฒนาแล้ว (ประเทศที่ทันสมัย) มีอยู่เป็นที่ทั้งหมด ส่วนสิ่งที่ประเทศด้อยพัฒนามีอยู่นั้นล้วนเป็นสิ่งไร้ค่าทั้งสิ้น นอกจากนี้ยังได้ให้ความสนใจแต่มิติเศรษฐกิจเพียงด้านเดียว และยังเป็นการสนใจเพียงมิติเชิงปริมาณเท่านั้น จึงทำให้เกิดความสนใจแต่เพียงอัตราการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจและรายได้ประชาชาติ โดยไม่ได้ใส่ใจกับคุณภาพชีวิตของประชาชน (Singhal & Stapitanond, 1996: 14-15; กาญจนนา แก้วเทพ, 2548: 27-28)

1.2 กระบวนทัศน์การพัฒนาแบบพึ่งพา (Dependency Paradigm)

กระบวนทัศน์การพัฒนาแบบพึ่งพานี้ ได้พัฒนาขึ้นมาในช่วงทศวรรษ 1960 โดยมีเนื้อหาที่ต่อต้านกระบวนทัศน์การพัฒนาระบบหลัก เพราะเชื่อว่าแนวคิดการพัฒนาแบบเบื้องบนสู่ล่าง (Top-down Approach) นั้นเป็นกลไกในการพัฒนาความสัมพันธ์ที่เน้นการพึ่งพาระหว่างประเทศที่พัฒนาแล้วกับประเทศที่ด้อยพัฒนา ซึ่งผลที่เกิดขึ้นตามมาก็คือการดูดซับเอาทรัพยากรและความมั่งคั่งจากประเทศด้อยพัฒนาไปเลี้ยงประเทศที่พัฒนา โดยกฤษรา กฤตวรกาญจน์ (2551: 53) ได้กล่าวว่ภายใต้การพัฒนาตามแนวตะวันตกนั้นได้แฝงไว้ซึ่งอำนาจที่จะครอบครอง มีอำนาจเหนือประเทศที่ด้อยกว่า ขณะเดียวกันก็พยายามปกป้องพรรคพวกหรือคนของประเทศตน เช่น ในกรณีของอเมริกาที่หากอยากได้สินค้าของประเทศที่มีทรัพยากรที่อุดมสมบูรณ์ก็จะให้ประเทศนั้นเปิดประเทศและค้าขายอย่างเสรี ไม่มีการตั้งกำแพงภาษี แต่หากประเทศนั้นส่งออกสินค้าอื่นที่เป็นสินค้าแข่งกับสินค้าของสหรัฐที่ผลิตได้เองก็จะมีข้ออ้างและปกป้องมากมายเป็นต้น

ดังนั้นหากประเทศด้อยพัฒนายังคงใช้แนวคิดการพัฒนาแบบกระบวนทัศน์การพัฒนาระบบหลักอยู่ ก็ไม่มีทางที่ประเทศจะสามารถพัฒนาขึ้นมาได้ ซึ่งการที่ประเทศด้อยพัฒนาจะสามารถพัฒนาได้นั้นจำเป็นที่จะต้องตัดขาดตัวเองจากประเทศศูนย์กลาง (ซึ่งก็คือประเทศที่พัฒนาแล้ว) รวมทั้งออกมาจากเศรษฐกิจระบบตลาดโลกและต้องมีนโยบายการพึ่งพาตนเอง (Self-reliance) แทนการพึ่งพา อย่างไรก็ตามกระบวนทัศน์การพัฒนาแบบพึ่งพาก็ได้รับการวิจารณ์ว่าเป็นการมองข้ามอุปสรรคในการพัฒนาที่มาจากปัจจัยภายใน เช่น ปัญหาการเมืองภายในประเทศ ปัญหาการคอร์รัปชันของเจ้าหน้าที่รัฐ เนื่องจากกระบวนทัศน์นี้เชื่อว่าอุปสรรคที่สำคัญต่อการพัฒนาประเทศเกิดจากปัจจัยภายนอก ซึ่งได้แก่การเอาัดเอาเปรียบจากประเทศศูนย์กลางนั่นเอง ทั้งที่ในความจริงแล้วปัจจัยภายในเหล่านี้ล้วนสามารถส่งผลกระทบต่อการพัฒนาทั้งสิ้น

1.3 กระบวนทัศน์การพัฒนาแบบทางเลือก (Alternative Paradigm)

กระบวนทัศน์การพัฒนาแบบทางเลือกนี้เป็นกระบวนทัศน์ที่เกิดขึ้นช่วงกลางทศวรรษที่ 1970 โดยกระบวนทัศน์นี้ไม่เชื่อว่าการพัฒนานั้นจะมีสูตร

สำเร็จเพียงสูตรเดียวดังที่สองกระบวนทัศน์แรกเชื่อ แต่กลับเชื่อว่าในแต่ละสังคมต่างก็มีแนวคิดในการพัฒนาที่หลากหลายไม่เหมือนกัน โดยกระบวนทัศน์นี้จะลดลักษณะ “ที่เป็นสากล” (Universalistic) ของแนวคิดการพัฒนาให้น้อยลง แต่จะเพิ่มสัดส่วนของลักษณะ “ที่เป็นท้องถิ่น” (Localistic) ให้มากขึ้น นั่นหมายความว่าบางสังคมอาจจะถือเอาความเจริญทางเศรษฐกิจเป็นเป้าหมาย ในขณะที่บางสังคมอาจจะกำหนดเอาการมีชีวิตแบบพอเพียงเป็นเป้าหมายก็ได้ ดังนั้นเมื่อเป้าหมายในการพัฒนามีความแตกต่างกันจึงทำให้วิธีการที่แต่ละสังคมจะบรรลุเป้าหมายของตนจึงมีความแตกต่างกันไปด้วย

Singhal และ Stapitanond (1996: 18-19) กล่าวว่าแนวคิดการพัฒนาในกระบวนทัศน์นี้จะเน้นมิติความเป็นมนุษย์ และความหลากหลาย โดยไม่ได้มุ่งเน้นที่มิติด้านเศรษฐกิจมากเท่าที่เคยผ่านมา โดยเชื่อว่าแต่ละสังคม เชื้อชาติ หรือกลุ่มนั้นต่างก็มีอัตลักษณ์และมีเส้นทางในการพัฒนาที่แตกต่างกันไป ดังนั้นโครงการในการพัฒนานั้นจะต้องออกแบบในรูปแบบของโครงการเล็กๆ ที่มีความเหมาะสมกับสิ่งที่ประชาชนต้องการ

อย่างไรก็ตามกระบวนทัศน์การพัฒนาแบบทางเลือกนี้ได้รับข้อวิจารณ์ว่ามีลักษณะที่ค่อนข้างเป็น “อุดมคติ” อย่างมาก ซึ่งกาญจนา แก้วเทพ (2543: 43) กล่าวว่านักวางแผนและกำหนดนโยบายคงจะพบกับความลำบากอยู่บ้างที่จะต้องแปลงแนวคิดนามธรรมให้ออกมาเป็นแนวทางปฏิบัติ ซึ่งบทความนี้จะได้นำเสนอแนวทางในการแปลงแนวคิดนามธรรมเหล่านี้ไปสู่แนวทางปฏิบัติต่อไป

2. บทบาทของการสื่อสารเพื่อการพัฒนา: การขับเคลื่อนแนวคิดไปสู่การปฏิบัติ

ไม่ว่ากระบวนทัศน์การพัฒนาจะเปลี่ยนแปลงไปอย่างไรก็ตาม การสื่อสารก็ยังคงได้เข้าไปมีบทบาทในการพัฒนาอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ โดยนักพัฒนาจะต้องทำการวางแผนการสื่อสาร ไม่ว่าจะเป็นผู้ส่งสาร เนื้อหาสาร ช่องทางการสื่อสาร ทั้งนี้เพื่อให้งานพัฒนาบรรลุเป้าหมายตามที่ได้ตั้งไว้ เพียงแต่ลักษณะของการสื่อสารเพื่อพัฒนานั้นจะมีลักษณะที่แปรผันไปตามลักษณะการดำเนินงานพัฒนาในแต่ละกระบวนทัศน์ ดังตารางที่ 1

ตารางที่ 1 รูปแบบและแนวความคิดการสื่อสารตามกระบวนการทัศน์การพัฒนา
ทั้ง 3 กระบวนทัศน์

รูปแบบและ แนวคิด การสื่อสาร	กระบวนทัศน์ การพัฒนา กระแสหลัก	กระบวนทัศน์ การพัฒนา แบบพึ่งพา หลัก	กระบวนทัศน์ การพัฒนา แบบทางเลือก
รูปแบบ การสื่อสาร	ใช้สื่อมวลชนในการ สร้างความทันสมัย ในสังคม ใช้กลยุทธ์สื่อมวลชน แทนที่สื่อประเภท อื่นๆ ที่มีในสังคมเช่น สื่อบุคคล สื่อประเพณี	รูปแบบการสื่อสาร ของกระบวนทัศน์ การพัฒนากระแส หลัก	การสื่อสารแบบมีส่วนร่วม ความเป็นท้องถิ่น เน้นชุมชนเป็นศูนย์กลาง กลยุทธ์เนื้อหาสาร/ การใช้สื่ออย่างผสมผสาน
แนวคิด การสื่อสาร	เน้นกลยุทธ์การใช้สื่อ การสื่อสารในแนวตั้ง การสื่อสารจากบน ลงล่าง การรวมอำนาจการ สื่อสารไว้ที่ศูนย์กลาง การสื่อสารแบบไม่มี ส่วนร่วม การสื่อสารเพื่อ โน้มน้าวใจ	คล้ายกับแนวคิด การสื่อสารของ กระบวนทัศน์การ พัฒนากระแสหลัก	สื่อสารในแนวระนาบ สื่อสารจากล่างขึ้นบน การกระจายอำนาจ การสื่อสาร การสร้างความหมาย ร่วมกัน

ที่มา: ดัดแปลงจาก กาญจนา แก้วเทพ. (2548). ก้าวต่อไปของการสื่อสารเพื่อการพัฒนาชุมชน.
กรุงเทพมหานคร. ซีโน ดีไซน์: 17.

จากตารางที่ 1 จะเห็นได้อย่างชัดเจนว่ารูปแบบและแนวคิดของ
การสื่อสารในการพัฒนานั้นขึ้นอยู่กับ “กระบวนทัศน์การพัฒนา” ที่ยึดเป็น
แบบแผน ดังนั้นบทบาทและรูปแบบการสื่อสารของนักพัฒนาในกระบวนทัศน์
การพัฒนาแบบทางเลือกจึงมีการเปลี่ยนแปลงไปจากกระบวนทัศน์การพัฒนา
กระแสหลัก โดยนักพัฒนาจะต้องมีการเปลี่ยนแปลงจากการเป็นผู้คิดโครงการ

ไปสู่การเป็นผู้ให้การสนับสนุนหรือมีส่วนร่วมในการสนับสนุน ด้วยการจัดกิจกรรมให้เกิดความตระหนักถึงสิทธิหน้าที่ การระดมสมองเกี่ยวกับปัญหาในชุมชน และวิธีการแก้ปัญหา ซึ่งสมาชิกในชุมชนจะต้องรู้สึกว่าเป็นเจ้าของโครงการพัฒนานั้นๆ พร้อมกับเข้ามามีส่วนร่วมนำมาซึ่งความยั่งยืนของโครงการต่อไป

3. การสื่อสารแบบมีส่วนร่วม: รูปแบบการสื่อสารตามกระบวนการพัฒนาแบบทางเลือก

จากการนำเสนอข้างต้นได้แสดงให้เห็นว่าการสื่อสารได้เข้ามามีบทบาทในการพัฒนา อีกทั้งรูปแบบการสื่อสารจะมีการเปลี่ยนแปลงไปตามกระบวนการพัฒนาที่ถูกนำมาใช้ ซึ่งในกระบวนการพัฒนาแบบทางเลือกนี้ การสื่อสารได้เข้ามามีบทบาทในกระบวนการสร้างสรรค์การมีส่วนร่วมของประชาชนผ่านรูปแบบการสื่อสารที่เรียกว่า “การสื่อสารแบบมีส่วนร่วม” (Participatory Communication) (กรรณิการ์ เฟ็งปรางค์, 2548: 63) ซึ่งกรรณิการ์ เฟ็งปรางค์ยังกล่าวถึงแนวคิดเรื่อง “การสื่อสารแบบมีส่วนร่วม” นั้นมีอยู่ 2 นัยยะคือ

นัยยะแรก หมายความว่า การใช้การสื่อสารประเภทต่างๆ เป็นหนทางหรือเป็นเครื่องมือนำไปสู่การมีส่วนร่วมในชีวิตสาธารณะ เช่น การเขียนจดหมายเปิดผนึกถึงสื่อมวลชนเพื่อร้องเรียนการทำงานของเจ้าหน้าที่รัฐ การร่วมแสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับโครงการพัฒนาในที่ประชุมหมู่บ้าน

นัยยะที่สอง หมายความว่า การเปิดโอกาสให้ประชาชนได้มีโอกาสเข้ามามีส่วนร่วมในตัวการสื่อสารเอง โดยรูปแบบของการเข้าถึงการสื่อสารนั้นมีอยู่ 3 รูปแบบ คือ

1) การเข้าถึงในฐานะผู้บริโภค หมายถึง การที่บุคคลมีโอกาสใช้สื่อในฐานะ “ผู้รับสาร/ผู้ดู/ผู้ชม/ผู้อ่าน” โดยสามารถที่จะเลือกบริโภคสื่อได้จากรูปแบบของรายการที่หลากหลายและมีช่องทางในการสะท้อนปฏิกิริยาของตนสู่ผู้ผลิต ที่เรียกว่าเป็น “ผู้รับสารที่เอาการเอางาน” (Active Audience)

2) การเข้าถึงสื่อในฐานะผู้ผลิต หมายถึง การที่บุคคลมีโอกาสเข้าร่วมในเชิงกระบวนการผลิต เช่น การเข้าร่วมเป็นแขกรับเชิญในรายการวิทยุ การเข้าร่วมเป็นแหล่งข่าว การมีส่วนร่วมในการเลือกประเด็นนำเสนอ เป็นต้น

3) การเข้าถึงสื่อในฐานะผู้บริหารสื่อ หมายถึง การที่บุคคลได้มีส่วนเกี่ยวกับระบบการตัดสินใจต่างๆ ในองค์กรสื่อ เช่น การกำหนดเนื้อหา และรูปแบบที่เหมาะสม การกำหนดช่วงเวลา การวางระบบบริหารงาน/ระบบงบประมาณ การมีส่วนร่วมในการพัฒนาแผนงานและนโยบายต่างๆ

จะเห็นได้ว่าการสื่อสารแบบมีส่วนร่วมในนัยยะที่สองนั้นเป็นแนวคิดที่เกิดขึ้นจากรูปแบบและแนวคิดการสื่อสารในกระบวนการพัฒนาระบบทางเลือกที่เน้นการกระจายอำนาจการสื่อสารไปสู่ชุมชน อันเป็นที่มาของการพัฒนาหอกระจายเสียงประจำหมู่บ้าน หรือการเกิดวิทยุชุมชนหรือโทรทัศน์ท้องถิ่นนั่นเอง

อย่างไรก็ตามนอกจากนิยามดังกล่าวจะได้แสดงความหมายของการสื่อสารแบบมีส่วนร่วมทั้ง 2 นัยยะแล้ว ยังได้แสดงให้เห็นว่าการสื่อสารแบบมีส่วนร่วมนั้น ยังมีความเกี่ยวข้องกับรูปแบบการสื่อสารทั้งในระดับบุคคล ระดับกลุ่ม ระดับชุมชน จนไปถึงระดับมวลชนอีกด้วย และเพื่อให้เกิดความเข้าใจถึงนิยามการสื่อสารแบบมีส่วนร่วมทั้งสองนัยยะและความหลากหลายของรูปแบบการสื่อสารที่มีบทบาทต่องานพัฒนาตามกระบวนการพัฒนาระบบทางเลือกที่ชัดเจนยิ่งขึ้น บทความนี้จะได้นำเสนอผลการวิจัยเรื่อง “การสื่อสารเพื่อการมีส่วนร่วมจัดการป่าชุมชนของชาวบ้านห้วยแก้ว กิ่งอำเภอแม่ฮอน จังหวัดเชียงใหม่” (ศรีธรรม ไรจน์สุพจน์และคณะ, 2547) ซึ่งเป็นการวิจัยเชิงคุณภาพผสมผสานกับการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม โดยผลการวิจัยพบว่า ชาวบ้านห้วยแก้วในยุคบุกเบิกมีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับป่าอย่างมาก โดยชาวบ้านได้ใช้ป่าและรักษาป่าควบคู่กันไป เป็นการจัดการป่าตามวิถีชีวิตดั้งเดิม ต่อมาเมื่อรัฐนำป่าห้วยแก้วให้เอกชนเช่า ได้ก่อให้เกิดความขัดแย้งในชุมชน เนื่องจากชาวบ้านส่วนหนึ่งชุมนุมเรียกร้องจนได้ป่ากลับคืนมา และได้ชื่อว่าเป็นป่าชุมชนแห่งแรกของประเทศไทย เมื่อได้ป่ากลับคืนมาชาวบ้านห้วยแก้วได้ทำการจัดการป่าชุมชนโดยจัดตั้งคณะกรรมการป่าชุมชน มีการวางแผน ตั้งกฎเกณฑ์ และมีการดำเนินงาน แต่ก็มีความกระตือรือร้นแค่เพียงในช่วงเวลาหนึ่งเท่านั้น เพราะหลังจากนั้นการจัดการป่าก็จำกัดอยู่ในวงแคบและไม่สืบทอดไปยังคนรุ่นใหม่ส่วนในการสื่อสารในการจัดการป่านั้นมีเพียงการพูดคุยอย่างไม่เป็นทางการในกลุ่มที่ใช้ป่า อีกทั้งสื่อที่มีอยู่เดิมในหมู่บ้านเช่นการแสดงความคิดเห็นที่

ประชุมหมู่บ้านก็มิได้ถูกนำมาใช้อีกต่อไป เพราะในอดีตชาวบ้านมีความขัดแย้งกันอันเนื่องมาจากการเช่าป่าของเอกชน ส่วนการสื่อสารกับสังคมภายนอกนั้นพบว่าแกนนำได้ติดต่อสื่อสารกับภายนอกชุมชนมาก แกนนำมีบทบาทในเครือข่ายป่าชุมชน แต่ประโยชน์ที่กลับเข้ามาในหมู่บ้านห้วยแก้วมีน้อย

สภาพการสื่อสารดังกล่าวได้แสดงให้เห็นถึงการขาดการสื่อสารแบบมีส่วนร่วมในขั้นต้น คือชุมชนขาดการใช้การสื่อสารเป็นหนทางเพื่อนำไปสู่การมีส่วนร่วม โดยจะเห็นว่าเมื่อสมาชิกในชุมชนไม่ได้เข้าไปมีส่วนร่วมในการสื่อสารเกี่ยวกับการจัดการป่าอย่างต่อเนื่อง ผลสำเร็จของการจัดการป่าชุมชนก็ยากที่จะเกิดขึ้น

อย่างไรก็ตามต่อมาชาวบ้านได้ผลิตสื่อสมัยใหม่ขึ้นมา 3 สื่อ ได้แก่ สื่อสไลด์ สื่อวีดิทัศน์ และการจัดรายการวิทยุชุมชน โดยชาวบ้านได้เข้ามามีส่วนร่วมในทุกองค์ประกอบของการสื่อสาร ทุกระดับของการมีส่วนร่วม และทุกขั้นตอนของการผลิต ได้ก่อให้เกิดผล 5 ประการคือ 1) เกิดการสร้างและถ่ายทอดความรู้ 2) เกิดการสานความสัมพันธ์ของชุมชน 3) เกิดการเปิดพื้นที่ให้กับผู้หญิงและเด็ก 4) เกิดการจุดประเด็นการพูดคุยเกี่ยวกับป่า 5) เกิดการสร้างผู้ให้ข้อมูลข่าวสารในชุมชน ซึ่งสภาพการสื่อสารในช่วงหลังที่สมาชิกในชุมชนได้ผลิตสื่อสมัยใหม่ขึ้นมา นั้น เป็นการสื่อสารแบบมีส่วนร่วมในขั้นที่สอง คือการเข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการสื่อสาร รวมถึงการแสดงให้เห็นถึงการใช้รูปแบบการสื่อสารที่มีความหลากหลาย ซึ่งท้ายที่สุดก็ได้ส่งผลต่อการสร้างพลังให้กับชุมชนในการจัดการป่าชุมชนในที่สุด

4. การบริหารจัดการการสื่อสารแบบมีส่วนร่วม: พลังในการขับเคลื่อนแนวคิดสู่การปฏิบัติจริง

จากงานวิจัยของศรีธรรม โรจน์สุพจน์และคณะนั้น ได้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าการสื่อสารแบบมีส่วนร่วมมีบทบาทต่อการดำเนินงานพัฒนา อย่างไรก็ตามกระบวนการสื่อสารเพื่อพัฒนานั้นมีความเกี่ยวข้องกับปัจจัยหลายปัจจัย ไม่ว่าจะเป็นบริบทชุมชน เช่น มีความขัดแย้งภายในชุมชนเกิดขึ้น เนื่องจากการจัดการป่าชุมชน ตลอดจนศักยภาพที่แตกต่างกันของผู้เข้าร่วม

ในการพัฒนา เช่น สมาชิกบางกลุ่มเป็นผู้ที่มีความรู้เกี่ยวกับการจัดการป่าชุมชน ในขณะที่บางคนอาจจะไม่มีความรู้ในเรื่องดังกล่าวเลย ดังนั้นจึงจำเป็นต้องมีการบริหารจัดการการสื่อสารเพื่อให้การพัฒนานั้นบรรลุเป้าหมายที่ได้ตั้งไว้ ซึ่ง Mercado (1991: 13 - 25) ได้เสนอแนวทางการบริหารจัดการการสื่อสารเพื่อการพัฒนา ที่เขาได้ทดสอบแล้วในหลายประเทศในทวีปเอเชียว่าสามารถทำให้การสื่อสารสามารถขับเคลื่อนไปสู่เป้าหมายของการพัฒนาได้ ว่าประกอบไปด้วยขั้นตอนดังนี้

1) การวิจัย research เป็นกระบวนการของการรวบรวม จัดระบบ การตีความข้อมูลเกี่ยวกับปัญหา, ความรู้ดั้งเดิม ทักษะ การกระทำ และทรัพยากรทั้งของชุมชนที่จะถูกพัฒนาและหน่วยงานที่จะเข้าไปพัฒนาชุมชน ก่อนที่จะเริ่มโครงการ

2) การวางแผน planning เป็นกระบวนการในการตัดสินใจที่จะจัดทำโครงการเพื่อให้สามารถบรรลุเป้าหมายด้านการพัฒนา โดยทำการกำหนดกลุ่มผู้ฟังเป้าหมาย, ช่องทาง การสื่อสารที่เหมาะสม บนพื้นฐานของผลการวิจัย

3) การจัดหาคนทำงาน staffing เป็นกรมอบหมายงาน จัดระบบ และทิศทางการทำงาน รวมถึงการฝึกอบรมผู้ที่จะมารับผิดชอบในการทำงาน

4) การกำหนดทิศทาง directing เป็นกระบวนการที่ผู้จัดการหรือหัวหน้าโครงการจะได้กำหนดแนวทางปฏิบัติงานให้กับคนทำงาน ซึ่งแนวทางในการปฏิบัตินั้นมักจะต้องร่วมมือหรือประสานกิจกรรมต่างๆ ที่หลากหลาย

5) การตรวจสอบ monitoring เป็นกระบวนการตรวจสอบถึงผลหรือปัจจัยที่เป็นตัวบ่งชี้ซึ่งที่ความสำเร็จที่ตั้งไว้ในแผนของการดำเนินโครงการ

6) การประเมิน evaluation เป็นกระบวนการตัดสินใจว่าโครงการประสบความสำเร็จหรือมีผลกระทบตรงตามที่ได้ตั้งเป้าหมายไว้หรือไม่

อย่างไรก็ตามการนำเสนอแนวทางการบริหารจัดการการสื่อสารเพื่อการพัฒนาของ Mercado นั้นก็ยังไม่ได้นั้นไปยังการสื่อสารเพื่อการพัฒนาในกระบวนการพัฒนาระบบทางเลือกเป็นการเฉพาะ โดยจะเห็นได้จากการบริหารจัดการงานที่ยังไม่ได้เน้นไปที่กระบวนการมีส่วนร่วม การกระจายอำนาจ รวมไปถึงการให้ชุมชนเป็นศูนย์กลางในการพัฒนา ในขณะที่เกี่ยวกับการบริหารจัดการ

คนให้เข้ามาทำงานบนพื้นฐานของการเชื่อมั่นในศักยภาพของผู้เข้าร่วมซึ่งเป็นลักษณะเด่นของการทำงานตามกระบวนการทัศน์การพัฒนาแบบทางเลือกนั้น ยิ่งก็ไม่ได้แสดงให้เห็นอย่างเด่นชัด

ดังนั้นในบทความนี้จะได้เสนอแนวคิดทั้งที่เกี่ยวข้องกับการสื่อสารและการพัฒนา เพื่อนำไปปรับให้เข้ากับแนวคิดของ Mercado ซึ่งจะก่อให้เกิดแนวทางการบริหารจัดการการสื่อสารแบบมีส่วนร่วม อันเป็นเครื่องมือที่มีพลังในการขับเคลื่อนแนวคิดการพัฒนาในกระบวนการทัศน์การพัฒนาแบบทางเลือกไปสู่การปฏิบัติได้จริง โดยแนวคิดที่นักพัฒนาควรคำนึงถึงและให้ความสำคัญตลอดการดำเนินงานด้านการพัฒนา ได้แก่

- 1) แนวคิดเชิงบวกในการพัฒนา (positive approach)
- 2) แนวคิดการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research)
- 3) แนวคิดการสื่อสารแบบมีส่วนร่วมที่มีการออกแบบ/วางแผน (Participatory Communication by design)
- 4) แนวคิดเรื่องแบบจำลองเชิงพิธีกรรม (Ritualistic Model)

4.1 แนวคิดเชิงบวกในการพัฒนา (positive approach)

หากเป็นการทำงานพัฒนาตามแนวกระบวนการทัศน์หลักนั้น ในการเข้าชุมชนของนักพัฒนา มักจะเริ่มต้นคำถามที่ว่า “ในหมู่บ้านมีปัญหาอะไร” และ “ชาวบ้านมีอะไรให้นักพัฒนาช่วย” การพัฒนาเช่นนี้มักทำให้เกิดโครงการที่ต้องใช้ทรัพยากรทั้งวัตถุ วัสดุบุคคล ความคิด แรงงาน จากฝ่ายนักพัฒนาเป็นส่วนใหญ่ โดยมีชาวบ้านเป็นผู้เข้าร่วมโครงการเท่านั้น สิ่งเหล่านี้เนื่องมาจากความเข้าใจของนักพัฒนาที่ว่า “ชาวบ้านขาดวัตถุ วัสดุบุคคล ความคิด แรงงาน” กรอบแนวคิดที่มองชาวบ้านแบบนี้เป็นการมองชาวบ้านเพียงส่วนที่เป็นด้านลบเท่านั้น (negative approach) ซึ่งนักพัฒนาที่ที่จะต้องไม่มองแต่ปัญหา หากแต่จะต้องพยายามหาศักยภาพของชุมชนด้วย เพราะชุมชนนั้นก็มีความบวกหรือศักยภาพในการทำงานเช่นกัน หรือกล่าวได้ว่าในชุมชนนั้นมีทั้งส่วนที่ “มี” และส่วนที่ “ขาด”

การมองชุมชนโดยใช้แนวคิดเชิงบวก (positive approach) จึงเป็นมองชุมชนอย่างรอบด้าน และเป็นการมองที่พยายามสะท้อนสภาพความเป็นจริงของ

ชุมชนให้ได้มากที่สุด เช่น ในหมู่บ้านที่ประสบปัญหาภัยแล้งอย่างซ้ำซาก และเมื่อนักพัฒนาได้มีการเรียกประชุมชาวบ้านก็พบว่าชาวบ้านมาร่วมประชุมกันน้อย แล้วนักพัฒนาก็ทำการสรุปว่า ชาวบ้านไม่มีความกระตือรือร้น ขาดความสามัคคี จึงไม่เข้ามาร่วมประชุม ชุมชนมีความอ่อนด้อยต้องได้รับการเยียวยาหรือช่วยเหลือ เป็นการมองเฉพาะในด้านที่ชุมชน “ขาด” เป็นการมองชุมชนในด้านลบเท่านั้น ซึ่งบางครั้งอาจทำให้นักพัฒนาหมดกำลังใจหรือเกิดการผูกขาดฐานะผู้ส่งสาร และสั่งการฝ่ายเดียว แต่หากนักพัฒนาทำการศึกษาชุมชนต่อไปและมองเห็นว่า ในเวลาที่มียานบุญประจำปีของหมู่บ้านหรือเวลาที่เจ้าอาวาสประกาศให้เข้าร่วมประชุมที่วัดนั้น ชาวบ้านกลับเข้าร่วมกันอย่างพร้อมเพรียง รวมถึงการที่หมู่บ้านต้องประสบปัญหาภัยแล้งอย่างซ้ำซากแต่ชาวบ้านก็ยังคงดำรงชีวิตอยู่ได้ และนักพัฒนา ก็พยายามที่จะหาสาเหตุของสิ่งเหล่านี้ เป็นการมองหาส่วนที่ชุมชน “มี” เพื่อเริ่มต้นการทำงานพัฒนาจากส่วนที่ชุมชนมีความเข้มแข็ง เป็นการมองชุมชนโดยใช้แนวคิดเชิงบวก (positive approach) ซึ่งจะทำให้แนวทางในการดำเนินงานพัฒนาได้มีการเปลี่ยนแปลงไปสู่การเรียนรู้และทำงานร่วมกันระหว่างนักพัฒนาและชาวบ้าน เป็นการทำงานบนพื้นฐานของศักยภาพของชุมชน ที่สอดคล้องกับแนวคิดการสื่อสารแบบมีส่วนร่วม

4.2 การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research)

Sanoff (2000: 62) กล่าวว่า การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมเป็นกระบวนการทัศน์ใหม่ที่จะสามารถใช้ความรู้ที่ถูกรวบรวมขึ้นด้วยชุมชนอย่างมีประสิทธิภาพ ด้วยการผสมผสานระหว่างการออกแบบ, วางแผน, วิจัย และการมีส่วนร่วม ซึ่งเป็นการวิจัยโดยคนในชุมชน (Community Center) ได้ร่วมกันเรียนรู้เรื่องชุมชนของตนเอง เห็นปัญหาของตัวเอง เห็นทางออก หรือทางแก้ปัญหาของชุมชนร่วมกัน และทุกคนในชุมชนร่วมกันแก้ปัญหาและรับผลของการแก้ปัญหาเหล่านั้น ในขณะที่ Babbie (2001: 288) กล่าวว่า การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมเป็นกระบวนการวิจัยที่นักวิจัยได้เปลี่ยนบทบาทมาเป็นผู้สนับสนุนหรือแหล่งทรัพยากรให้กับกลุ่มเป้าหมายในการศึกษาวิจัย

ดังนั้นหากดำเนินงานพัฒนาโดยใช้แนวทางการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมเข้ามาในการดำเนินงานไม่ว่าจะกับชาวบ้านทั่วไป, กลุ่มเยาวชนผู้ติดยาเสพติดหรือกลุ่มผู้สูงอายุที่ด้อยโอกาสทางสังคม ฯลฯ ก็ตาม นักพัฒนาจะต้องสนับสนุนให้คนเหล่านี้ได้นิยามปัญหา กำหนดเป้าหมาย และออกแบบวิธีวิจัย วิธีการดังกล่าวจะทำให้พวกเขาได้ร่วมกันเรียนรู้เรื่องของตนเอง เห็นปัญหาของตนเอง เห็นทางออก หรือทางแก้ปัญหา รวมไปถึงแก้ปัญหาและรับผลของการแก้ปัญหาเหล่านั้น ซึ่งการวิจัยลักษณะนี้เป็นมากกว่าการสร้างความรู้ แต่เป็นเครื่องมือในการเสริมพลัง (empower) เนื่องจากกลุ่มเป้าหมายได้มีโอกาสที่จะวิเคราะห์และตัดสินใจด้วยตัวเอง รวมทั้งสิ่งสมประสงค์จากการเข้าร่วมการปฏิบัติงาน ซึ่งสิ่งเหล่านี้นอกจากจะสามารถก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในระดับบุคคลแล้วยังสามารถพัฒนาไปสู่การขับเคลื่อนและเปลี่ยนแปลงในระดับชุมชนและสังคมต่อไป โดยเฉพาะเมื่อมีการรวมกลุ่มเพื่อเปลี่ยนแปลงสังคมและสิ่งแวดล้อม

4.3 การสื่อสารแบบมีส่วนร่วมที่มีการออกแบบ/วางแผน (Participatory Communication by design)

ถึงแม้ว่าการสื่อสารแบบมีส่วนร่วมอาจจะเกิดขึ้นได้เองตามธรรมชาติ (by nature) เช่น เราอาจจะโทรศัพท์เข้าไปแสดงความคิดเห็นในรายการวิทยุ เนื่องจากต้องการแสดงความคิดเห็นของตนให้ผู้ฟังคนอื่นได้รับทราบและเกิดแนวคิดที่หลากหลาย แต่การสื่อสารแบบมีส่วนร่วมที่นำมาใช้ในการพัฒนานั้น จำเป็นที่จะต้องมีการออกแบบ/วางแผน ไม่ใช่ปล่อยให้ไปตามยถากรรม เพราะการสื่อสารแบบมีส่วนร่วมมีแนวโน้มที่จะต้องใช้ระยะเวลาในการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นมากกว่าการสื่อสารเพื่อออกคำสั่งจากผู้นำกลุ่มอย่างที่เคยเป็นมา สิ่งเหล่านี้ล้วนแต่เป็นการเรียกร้องความเสียสละจากผู้เข้าร่วมการสื่อสารทั้งสิ้น ทั้งด้านสติปัญญา แรงกาย และแรงใจ

ดังนั้นในการพัฒนาจึงจำเป็นที่จะต้องมีการออกแบบ/วางแผนการสื่อสาร เพื่อเอื้ออำนวยให้เกิดการสื่อสารแบบมีส่วนร่วม เช่น ในการที่จะพัฒนาหอกระจายข่าวสารประจำหมู่บ้านให้สามารถแสดงบทบาทของการเป็นสื่อของชุมชนได้มากกว่าการเป็นเพียงเครื่องมื่อประกาศข่าวสารจากทางราชการของ

ผู้ใหญ่บ้านนั้น จะต้องมีกรวางแผนให้เกิดการสื่อสารแบบมีส่วนร่วมโดยการเปิดโอกาสและกระตุ้นให้สมาชิกในชุมชนไม่ว่าจะเป็นผู้ใหญ่บ้าน สมาชิกอาสาสมัครสาธารณสุข ตัวแทนกลุ่มแม่บ้าน ผู้นำเยาวชน ได้เข้าร่วมเป็นคณะกรรมการหอกระจายข่าวสารประจำหมู่บ้าน และเมื่อคนเหล่านี้เข้าร่วมเป็นคณะกรรมการแล้ว ก็ต้องสนับสนุนให้มีการกำหนดการจัดประชุมเพื่อระดมความคิดเห็นในการดำเนินงานหอกระจายข่าวสารของหมู่บ้านอย่างต่อเนื่อง ในขณะที่เดียวกันก็ส่งเสริมให้บรรยากาศในที่ประชุมนั้นเป็นไปตามแนวทางของประชาธิปไตย

4.4 แนวคิดเรื่องแบบจำลองเชิงพิธีกรรม (Ritualistic Model)

เราสามารถแบ่งแบบจำลองการสื่อสารได้เป็นแบบกว้างๆ ได้แก่ แบบจำลองเชิงถ่ายทอด (Transmission Model) และแบบจำลองเชิงพิธีกรรม (Ritualistic Model) ซึ่งแบบจำลองทั้งสองมีองค์ประกอบย่อยที่แตกต่างกันดังตารางที่ 2

ตารางที่ 2 การเปรียบเทียบแบบจำลองเชิงถ่ายทอดและแบบจำลองเชิงพิธีกรรม

ลำดับที่	แบบจำลองเชิงถ่ายทอด	แบบจำลองเชิงพิธีกรรม
1	เป้าหมายหลัก คือ การถ่ายทอดข่าวสาร เพื่อการโน้มน้าวใจผู้รับสาร (Persuasion)	เป้าหมายหลัก คือ การสร้างเสริมความเข้าใจร่วมกันระหว่างผู้ส่งและผู้รับสาร (Shared Meaning)
2	ความสำคัญของการสื่อสารจึงอยู่ที่ผู้ส่ง (Sender-centered)	ความสำคัญอยู่ที่ทั้งผู้ส่งสารและผู้รับสาร ซึ่งต้องทำความเข้าใจกันและกัน
3	ทิศทางการไหลของข่าวสารเป็นแบบทางเดียว (One-way flow) และเป็นแนวตั้ง (vertical)	ทิศทางการไหลของข่าวสารเป็นแบบสองทาง (Two-way flow) และเป็นแนวระนาบ (horizontal)
4	บทบาทของการเป็นผู้ส่งสารและผู้รับสารจะตายตัวตลอดกระบวนการสื่อสาร	บทบาทของผู้ส่งสารและผู้รับสารจะสลับสับเปลี่ยนกันไม่มีการผูกขาด
5	ผลลัพธ์ของการสื่อสาร เมื่อสิ้นสุดกระบวนการ ผู้รับสารจะรู้ข่าวสารหรือเห็นคล้อยตามผู้ส่งสาร	หลังจากการสื่อสารสิ้นสุดแล้ว ทั้งผู้ส่งและผู้รับสารจะแลกเปลี่ยนข่าวสารและความคิดเห็นของกันและกัน

ที่มา: กรรณิการ์ เพ็งปรางค์ และ กาญจนา แก้วเทพ. (2548). การมีส่วนร่วมในการสื่อสาร: จากแนวคิดสู่การปฏิบัติจริง. *วารสารนิเทศศาสตร์*, 23(3-4), 66.

แบบจำลองเชิงพิธีกรรม (Ritualistic Model) มีความเกี่ยวข้องกับ การสื่อสารแบบมีส่วนร่วมเนื่องจาก การสื่อสารแบบมีส่วนร่วมเป็นการสื่อสาร ที่ต้องการสร้างความเข้าใจร่วมกันระหว่างผู้ส่งและผู้รับสาร ซึ่งการที่ผู้สื่อสาร จะสามารถสร้างความเข้าใจร่วมกันได้นั้น จำเป็นที่ผู้สื่อสารจะต้องมีการแลกเปลี่ยน ความคิดเห็น/อารมณ์ ความรู้สึก/ ประสบการณ์ ผ่านการสื่อสารแบบสองทาง ที่ไม่มีใครผูกขาดบทบาทการเป็นผู้ส่งสารหรือผู้รับสารอย่างตายตัว หากแต่จะ มีการสลับบทบาทเป็นผู้ส่ง/และผู้รับหมุนเวียนไป (Role Shifting) เป็นการเปิด โอกาสให้คู่การสื่อสารทั้งสองฝ่ายมีส่วนร่วมในกระบวนการสื่อสาร

จากแนวคิดทั้ง 4 แนวคิดเบื้องต้นสามารถนำมาปรับใช้กับแนวคิด การบริหารจัดการการสื่อสารเพื่อการพัฒนาของ Mercado ซึ่งประกอบไปด้วย 3 ขั้นตอนหลัก ได้แก่ ขั้นวางแผน ขั้นปฏิบัติงาน และขั้นการตรวจสอบและประเมิน ผล โดยเป็นการเน้นการบริหารจัดการทั้งในมิติของการบริหารงาน และการบริหาร คนบนพื้นฐานของการพัฒนาแบบมีส่วนร่วมตามกระบวนการพัฒนาแบบ ทางเลือก ดังนี้

ขั้นวางแผน

1) ในการพัฒนานั้นจำเป็นที่นักพัฒนาจะต้องสร้างแนวคิดเชิงบวก ในการพัฒนา มองให้เห็นศักยภาพของชุมชนในการที่จะดำเนินงานพัฒนาร่วมกัน กับตน อย่างไรก็ตามเพื่อเป็นการป้องกันไม่ให้นักพัฒนามองชุมชนในแง่บวก มากเกินความเป็นจริง จึงจำเป็นที่นักพัฒนาและชุมชนจะต้องร่วมกันวิเคราะห์ ชุมชน เพื่อสะท้อนภาพที่แท้จริงอันนำไปสู่การวางแผนในการพัฒนาต่อไป ซึ่งเรา สามารถนำหลักการของ SWOT Analysis ซึ่งเป็นทริวิเคราะห์ชุมชน โดยพิจารณา จากทั้งปัจจัยภายในและสภาพแวดล้อมของชุมชนที่ส่งผลกระทบต่องานพัฒนา

2) ใช้กระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการที่เปิดโอกาสให้ชุมชนได้เข้ามา มีส่วนร่วมตั้งแต่การระบุปัญหา การค้นหาวิธีแก้ไข และการดำเนินการแก้ไข โดยนักพัฒนาอยู่ในฐานะผู้สนับสนุนกระบวนการดังกล่าว ซึ่งนอกจากจะทำให้ การพัฒนานั้นสามารถตอบสนองความต้องการของชุมชนและเกิดความยั่งยืน ในการพัฒนาแล้ว ยังเป็นการพัฒนาศักยภาพของคนในชุมชนให้สามารถที่จะเป็น นักพัฒนาชุมชนด้วยตนเอง

ชั้นปฏิบัติงาน

ในการดำเนินงานพัฒนาจำเป็นที่จะต้องนำการสื่อสารแบบมีส่วนร่วมเข้ามาใช้ในกระบวนการดำเนินงาน ไม่ว่าจะเป็นการสื่อสารแบบมีส่วนร่วมตามนัยยะที่หนึ่ง ที่ใช้การสื่อสารในรูปแบบต่างๆ เพื่อก่อให้เกิดการมีส่วนร่วม เช่น การแลกเปลี่ยนหรือแสดงความคิดเห็นทั้งในระดับกลุ่มที่มีรูปแบบการสื่อสารที่ไม่เป็นทางการ และในที่ประชุมซึ่งมีรูปแบบการสื่อสารที่เป็นทางการ หรือการสื่อสารแบบมีส่วนร่วมตามนัยยะที่สองที่เปิดให้คนได้เข้ามามีส่วนร่วมในตัวสื่อชุมชน และใช้สื่อชุมชนนั้นกระตุ้นให้คนในชุมชนเกิดความสนใจและเข้าร่วมงานพัฒนา เช่น การใช้สับสนุนให้สมาชิกในชุมชนได้ใช้หอกระจายข่าวในการเผยแพร่ข่าวสาร เพื่อสร้างความเข้าใจและทัศนคติที่ดีอันจะส่งผลในการเข้าร่วมงานพัฒนาในที่สุด

อย่างไรก็ตามการสร้างการสื่อสารแบบมีส่วนร่วมในการพัฒนานั้น จำเป็นที่จะต้องมีการวางแผนและจัดระบบการสื่อสารให้ชัดเจน ทั้งนี้เนื่องจากการสื่อสารแบบมีส่วนร่วมเพื่อการพัฒนาไม่สามารถเกิดขึ้นได้เองตามยถากรรม แต่เป็นการสื่อสารที่ต้องการความเสียสละจากผู้ร่วมสื่อสาร ไม่ว่าจะเป็ด้านสติปัญญาแรงกายและแรงใจตั้งที่ได้เสนอไปแล้วในช่วงแรก นอกจากนั้นในการวางแผนการสื่อสารแบบมีส่วนร่วมยังจำเป็นที่จะต้องอาศัยข้อมูลจากการวิจัยหรือสำรวจชุมชน เนื่องจากในแต่ละชุมชนย่อมมีบริบทที่แตกต่างกัน และบริบทชุมชนที่แตกต่างกันเหล่านี้ย่อมส่งผลต่อรูปแบบการสื่อสารแบบมีส่วนร่วมที่ในแต่ละชุมชนให้มีความแตกต่างกัน

ชั้นการตรวจสอบและการประเมินผล

ในการตรวจสอบและประเมินผลจำเป็นต้องให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมเพื่อให้เกิดการตรวจสอบและประเมินผลจากสายตาของคนในชุมชนร่วมกับนักพัฒนา เนื่องจากการดำเนินงานพัฒนานั้นเป็นการทำงานร่วมกันระหว่างชุมชนกับนักพัฒนา การตรวจสอบและประเมินผลดังกล่าวจะทำให้ทั้งชุมชนและนักพัฒนาได้เกิดการเรียนรู้ร่วมกัน ไม่ว่าจะเป็ความสำเร็จหรือความล้มเหลวรวมทั้งปัจจัยที่ทำให้เป็นเช่นนั้น และนำไปสู่การพัฒนาศักยภาพของชุมชนในการทำงานด้านพัฒนาด้วยตนเองในอนาคตต่อไป

อย่างไรก็ตามในการดำเนินงานทั้ง 3 ขั้นตอนนี้จำเป็นที่จะต้องใช้การสื่อสารแบบพิธีกรรม (Ritualistic Communication) เข้ามาเป็นเครื่องมือในการสื่อสาร เพราะรูปแบบการสื่อสารแบบพิธีกรรมเป็นการสื่อสารที่สามารถสร้างความเข้าใจร่วมกันทั้งระหว่างนักพัฒนากับชุมชนและระหว่างชุมชนด้วยกันเอง โดยไม่มีใครผูกขาดบทบาทการเป็นผู้ส่งสารหรือรับสารอย่างตายตัว และผู้เข้าร่วมต่างมีบทบาทและอำนาจในการดำเนินงานพัฒนาที่เท่าเทียมกัน ซึ่งจะต้องเกิดขึ้นตลอดกระบวนการของการดำเนินงานพัฒนา

การนำเสนอแนวทางการบริหารจัดการการสื่อสารแบบมีส่วนร่วมในบทความนี้ นักพัฒนาที่มีความเชื่อมั่นในศักยภาพของกระบวนการพัฒนาแบบทางเลือก สามารถนำไปเป็นแนวทางในการบริหารจัดการการสื่อสารในงานพัฒนาของตนได้ เพราะบทความนี้ได้แสดงให้เห็นแล้วว่า การสื่อสารแบบมีส่วนร่วมนั้นสามารถเป็นตัวขับเคลื่อนแนวคิดการพัฒนาตามกระบวนการพัฒนาแบบทางเลือกที่หลายคนลงความเห็นว่า เป็นกระบวนการพัฒนาที่มีลักษณะค่อนข้างเป็น “อุดมคติ” ไปสู่การปฏิบัติที่เป็นรูปธรรม และบรรลุตามเป้าหมายที่ได้ตั้งไว้ในที่สุด

เอกสารอ้างอิง

- Mercado, Cesar. M. (1991). Development communication management. *The Journal of Development Communication*, 12(2), 13-25.
- Babbie, Earl. (2001). *The Practice of Social Research*. Unites of America: Wadsworth.
- Sanoff, Henry. M. (2000). *Community Participation Methods in Design and Planning*. Unites of America: John Wiley & Sons, Inc.
- Singhal, A., & Stapitanond, P. (1996). The role of communication in development: Lessons Learned from a Critique of the Dominant, Dependency, and Alternative Paradigms. *The Journal of Development Communication*, 7(2), 11-25.

Jacobson, Thommas. L. (2003). Participatory Communication for Social Change: The Relevance of the Theory of Communication Action. In Kalbfleisch, Pamela.J (Ed), *Communication Yearbook*, (27(1), pp. 87-123). Unitetes of America: The International Communication Association.

กาญจนา แก้วเทพ. (2538). **เครื่องมือการทำงานแนววัฒนธรรมชุมชน**. กรุงเทพฯ: Mild Publishing.

กาญจนา แก้วเทพ. (2543). **สื่อเพื่อชุมชน: การประมวลองค์ความรู้**. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนงานวิจัย.

กาญจนา แก้วเทพ. (2548). **ก้าวต่อไปของการสื่อสารเพื่อการพัฒนาชุมชน**. กรุงเทพฯ : ซีโน ดีไซน์.

กาญจนา แก้วเทพ. (2549). **การวิจัย: จากจุดเริ่มต้นจนถึงจุดสุดท้าย**. กรุงเทพฯ: ซีโน ดีไซน์.

กุลิสรา กฤตวรกาญจน์. (2551). การสื่อสารเพื่อการพัฒนากับการพัฒนาชนบทไทย. *วารสารการสื่อสารมวลชน*, 1(2), 44-68.

กรรณิการ์ เฟ็งปรางค์ และ กาญจนา แก้วเทพ. (2548). การมีส่วนร่วมในการสื่อสาร: จากแนวคิดสู่การปฏิบัติจริง. *วารสารนิเทศศาสตร์*, 23(3-4), 62-81.

ศรีธรณ์ โรจน์สุพจน์, ภัทมัย อินทจักร และ นิคม ชัยขุนพล (2547). **การสื่อสารเพื่อการมีส่วนร่วมจัดการป่าชุมชนของชาวบ้านห้วยแก้ว กิ่งอำเภอแม่ฮ่องสอน จ.เชียงใหม่**. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.